

УДК [902(477.82):378"1992/2014"]:069(477.81)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.4>

Олег ОЗИМЧУК

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології та міжнародних відносин

Рівненського державного гуманітарного університету,

вул. Пластова, 31, м. Рівне, Україна, 33000 (oleg.ozimchuk@gmail.com)

Oleh OZYMCHUK

PhD in History, Associate Professor, Associate Professor at the Department of World History, Faculty of History, Political Science and International Relations

Rivne State University of the Humanities,

31 Plastova St., Rivne, Ukraine, 33000 (oleg.ozimchuk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0343-3288>

Юлія ВІЗИТІВ

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України факультету історії, політології та міжнародних відносин

Рівненського державного гуманітарного університету,

вул. Пластова, 31, м. Рівне, Україна, 33000

(vizitiv@gmail.com)

Yuliia VIZITIV

PhD in History, Associate Professor, Associate Professor at the Department of History of Ukraine of the Faculty of History, Political Science and International Relations

Rivne State University of the Humanities,

31, Plastova str., Rivne, Ukraine, 33000

(vizitiv@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2826-2067>

Віта КОЦЮБАЙЛО

старший науковий співробітник відділу давньої історії та середніх віків

КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР,

вул. Драгоманова, 19, м. Рівне, Україна, 33000

(nikakoc63@gmail.com)

Vita KOTSIUBAIO

Senior Researcher at the Department of Ancient History and Middle Ages

State Institution "Rivne Regional Museum of Local Lore",

19 Drahomanova St., Rivne, Ukraine, 33000

(nikakoc63@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0500-9773>

ВПЛИВ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ (1991-2014 РР.) НА РОЗВИТОК ЕКСПОЗИЦІЙ РОКМ

Анотація. Сучасні українські музеї, безперечно, переживають етап трансформацій та вдосконалення. В умовах всеохопної диджиталізації музеї постають як багатофункціональний соціокультурний механізм, зацікавлений у партнерстві не лише з науковцями, а й із представниками широкої громадськості. Музей виконує функції збереження, інтерпретації, комунікації. Проте мало хто замислюється над історією формування музейних колекцій, а це невід'ємний елемент життя кожного музею.

Мета – дослідити один зі шляхів становлення археологічної музеології в Україні, окреслити етапи наповнення археологічної колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею (далі – РОКМ), у результаті роботи Волинської археологічної експедиції Інституту археології Національної Академії Наук України в 1991–2014 роках схарактеризувати окремі унікальні об'єкти археологічної збірки РОКМ в історичній ретроспективі. Завдання дослідження – окреслити механізми використання археологічного знання в практиці музейної справи, показати специфіку експедиційної роботи, представити широкій громадськості унікальні археологічні пам'ятки Рівненщини, показати шлях археологічного артефакту від камерального вивчення до експозиції в музейному просторі. Предметом дослідження є низка закономірностей, які охоплюють процеси накопичення та збереження інформації, пізнання, передавання знань і комунікації суб'єктом через музейні археологічні колекції, виставки, музейні атракції.

Ключові слова: Волинська археологічна експедиція, експонат, експозиція, Рівненський обласний краєзнавчий музей, фонд.

THE IMPACT OF THE RESEARCH OF THE VOLYN ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE (1992-2014) ON THE DEVELOPMENT OF THE EXPOSITIONS OF THE RIVNE REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE

Abstract. *Modern Ukrainian museums are undoubtedly going through a stage of transformation and improvement. In the context of comprehensive digitalization, museums are emerging as a multifunctional socio-cultural mechanism interested in partnership not only with scholars but also with members of the general public. Museums perform the functions of preservation, interpretation, and communication. However, few people think about the history of museum collections, and this is an integral part of the life of every museum.*

The purpose of the study: to investigate one of the stages of formation of archaeological museology in Ukraine, to outline the stages of filling the archaeological collection of the ROCM, as a result of the work of the Volyn Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1991-2014, to characterize some unique objects of the ROCM archaeological collection in historical retrospect. The objectives of the study are to outline the mechanisms of using archaeological knowledge in the practice of museum work, to show the specifics of expeditionary work, to present unique archaeological sites of the Rivne region to the general public, to show the path of an archaeological artifact from desk study to exposition in the museum space. The subject of this study is a number of regularities that cover the processes of accumulation and preservation of information, cognition, knowledge transfer and communication by the subject through museum archaeological collections, exhibitions, museum attractions.

Key words: *Volyn archaeological expedition, exhibit, exposition, Rivne Regional Museum of Local Lore, fund.*

Постановка проблеми. Археологічні колекції як рухомі культурні цінності репрезентують матеріальне й духовне життя народів України. Тому вони є невід'ємною частиною багатьох українських музеїв. Наукове вивчення археологічних знахідок, музейні інформаційні технології та методи музейної комунікації спонукають зберігати історичну пам'ять, формувати національну ідентичність, особливо в час російсько-української війни. У результаті російської агресії українська археологічна спадщина стикнулася з низкою викликів: від потенційної загрози руйнувань пам'яток археології до створення електронної бази даних археологічних пам'яток, 3D-колекцій, голограм із метою віртуальної фіксації артефактів.

Мішенню ворога є, зокрема, українська ідентичність, українська культура тощо. Ми є свідками того, як спадщину українського народу руйнують, грабують і вивозять. Українські музеї змушені працювати в реаліях воєнного часу. Як результат, в експозиційних залах ми бачимо заклеєні скотчем скляні музейні вітрини, відсутність експонатів, які зняті з експозицій і підготовлені до евакуації, а на їхніх місцях розміщено кольорові фото або ж, у кращому разі, репліки музейних об'єктів.

Сучасний музей виконує функції збереження, інтерпретації, комунікації. Проте мало хто замислюється над історією формування музейних колекцій, а це невід'ємний етап життєпису кожного музею. Нерідко він представлений підготовленими учасниками експедицій / музейниками звітами та аналізами, які зберігаються в музейних архівах і залишаються недоступними, а нерідко й незрозумілими для широкого загалу. Ця сторінка музейного життя все ще чекає на свого дослідника, зокрема це стосується археологічних колекцій РОКМ (далі – Рівненський обласний краєзнавчий музей).

Мета дослідження – окреслити етапи наповнення археологічної колекції РОКМ, у результаті роботи Волинської археологічної експедиції Інституту археології Національної академії наук України у 1991–2014 роках схарактеризувати окремі унікальні об'єкти археологічної збірки РОКМ в історичній ретроспективі, дослідити один з етапів багатогранної історії становлення археологічної музеології в Україні.

Завдання дослідження – окреслити механізми використання археологічного знання в практиці музейної справи, показати специфіку експедиційної роботи, представити широкий громадськості унікальні археологічні пам'ятки Рівненщини, показати шлях археологічного артефакту від виявлення в польових умовах експедиції до експозиції в музейному просторі.

Предметом дослідження є низка закономірностей, які охоплюють процеси накопичення та збереження інформації, пізнання, передавання знань і комунікації суб'єктом через музейні археологічні колекції, виставки, музейні атракції тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Волинська археологічна експедиція Інституту археології НАН України створена у 1992 році та вже влітку 1993 року розпочала свою активну науково-дослідницьку роботу. Біля витоків експедиції стояв Денис Никодимович Козак, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології ранніх слов'ян і регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України. Д. Козак професійно вивчав проблеми слов'янського етногенезу, а саме зубрицької археологічної культури, яку вчений ідентифікував із літописними венетами. Фактично з перших днів роботи археологічної експедиції постала потреба створення постійної бази, яка була розташована на узбережжі Хрінницького водосховища на півдні Рівненської області.

Завдяки кропітким дослідженням Волинської експедиції в 1999–2000 роках фонди РОКМ поповнилися унікальною знахідкою, а саме амфорою лендельської культури періоду енеоліту. Керамічну посудину археологи виявили в багатошаровій пам'ятці в с. Хрінники, що на півдні Рівненської області. Об'єкт розкопали в господарській споруді XVIII, в овальній ямі розмірами 1,2 x 1,6 м та глибиною 0,8 м від рівня долівки. Імовірно, це була комора, оскільки на борту ями знайдено отвір для підпорного стовпа діаметром 0,2 м, а з північного боку в стінці була сходинка шириною 0,2 м, що піднімалася на 0,37 м над рівнем ями. Подібні керамічні посудини характерні для ареалу лендельської культури (костянецька група) волинського регіону і датуються серединою IV тис. до н.е. [1, с. 7].

Згадана знахідка є типовою для цієї археологічної культури, якби не унікальний малюнок нанесений на її поверхню. Ця амфороподібна посудина лендельського типу має високу конічну шийку з трохи відхиленими вінцями, широкими боками різко звуженими до низу та маленьким дном. Товстостінні вертикальні прямокутні вушка амфори містяться на переломі плечиків посудини. Кожне вушко має загострені до верху виступи. Межу шийки посудини підкреслює ямковий орнамент [Фото 1].

Фото 1. РОКМ КН № 23007//ІІ АК 3776

Унікальності пам'ятці надає вирізаний у верхній частині плечиків малюнок. Це схематичне, проте досить виразне зображення землеробського знаряддя праці – рала. Відкривачі артефакту дали йому назву «демидівське рало» [1, с. 8] (селище Демидівка Дубенського району Рівненської області). Аналізуючи зображення можна виділити кривий, S-подібний гряділь (подовжній брус), що в нижній частині формує полоз рала і переходить у вигнутий ральник. Також можна ідентифікувати чепіги (рукоятки) у верхній частині ральника [Фото 2].

Фото 2. РОКМ № КН 23007//ІІ АК 3776

Професор Д. Н. Козак, зважаючи на тривале дослідження згаданої багатошарової пам'ятки, порівняльний аналіз зображення на амфороподібній посудині лендельської культури з подібними енеолітичними знахідками, висунув гіпотезу про існування на території Волині одного з найдавніших світових центрів орного землеробства [2, с. 17–18]. Аналітичне обґрунтування цієї знахідки та інших енеолітичних волинських пам'яток у Голишеві та Листвині може свідчити про близькі контакти із сусідньою землеробською цивілізацією трипільської культури. Ба більше, «демидівське рало», датоване серединою IV тис. до н. е., дає змогу науковцям стверджувати, що орне землеробство на українських землях було започатковано на тисячу років раніше, ніж припускали вчені до виявлення цього артефакту.

На території роботи Волинської експедиції одночасно з пам'ятками енеоліту виявлено два поселення поморсько-кльошової культури. В урочищах Шанків Яр та Цегельня на відстані 1 км розташовувалися два поселення ранньозалізного часу. Більша частина площі обох об'єктів зруйнована береговою абразією місцевого водосховища. Знахідка в поселенні Шанків Яр скарбу крем'яних серпів, датованих науковцями фінальним енеолітом і початком залізного віку

[1, с. 18], якнайкраще підтверджує послідовну присутність на берегах р. Стир землеробських селищ. Прямий профіль лез та їх виготовлення у двоплощинній техніці обробки (ширина фасеток 1–1,5 см, довжина 2 см) дає змогу датувати артефакти періодом раннього залізного віку. Значна кількість кераміки (горщики, миски, диски-покришки), крем'яних і кістяних виробів відносять існування поселення до VIII–VII ст. до н. е. Археологами Волинської експедиції до фондів РОКМ лише з одного поселення поморсько-кльошової культури (Шанків Яр) передано 85 великих фрагментів кераміки, що значно поповнило експозиційний потенціал музею.

Археологічні дослідження Волинської експедиції у 2000–2003 рр. зафіксували існування в районі Хрінницького водосховища поселень зубрицької культури (I–II ст. н. е.), яку професор Д. Н. Козак ідентифікував з праслов'янами-венетами [3, с. 40–42]. У цей період на високому березі заплави р. Стир було відкрито 6 будівель (5 житлових будівель, 1 господарське приміщення). Обстеження об'єкта засвідчило, що переважну більшість пам'яток знищив береговий зсув.

Серед артефактів, переданих у фонди РОКМ, переважає кераміка трьох видів: кухлі, миски, горщики. Керамічні кухлі зубрицької культури біконічної та циліндричної форми, серед яких виділяється один із характерною масивною Х-подібною ручкою. Виявлені в культурному шарі поселення миски в більшості своїй лощені, брунатного й чорного кольорів. Це глибокі посудини із S-подібним профілем, частина яких прикрашена пальцевими натискуваннями. Знайдені археологами горщики представлені трьома типами: злегка профільовані з маленькими вінцями, покатими плечиками, середнього розміру; конічної форми з похиленими плечиками і широкими вінцями; з високими, розширеними вінцями, округлими плечиками й конічною придонною частиною [1, с. 68–71].

Також у культурному шарі об'єкта виявлено керамічні диски-покришки, ткацькі тягарці з відбитками товстих ниток, кістяні проколки, амулет з полірованого ікла дикого кабана, орнаментований солярними знаками кістяний гребінь дугоподібної форми. Комплексна робота археологів Волинської експедиції та музейних працівників РОКМ дала змогу виявити окремі риси впливу пшеворської та липицької культур на зубрицькі артефакти Волині початку нашої ери.

Тривалий час роботи і вдале розташування бази Волинської археологічної експедиції призвели до відкриття на узбережжі Хрінницького водосховища одного із найбільших в Україні поселень готів – носіїв вельбарської культури (II–IV ст.). Саме вельбарські артефакти переважають серед речового матеріалу переданого науковцями у фонди РОКМ. У 1998–2013 рр. в урочищі Шанків Яр на березі водосховища та на невеликій відстані від нього виявлено 13 житлових будівель, общинне святилище [4, с. 83–108], 6 господарчих споруд [4, с. 109–113], значний речовий матеріал.

Поряд із характерними керамічними виробами вельбарської та черняхівської культури, які репрезентують різні періоди розвитку готського суспільства на території України, на об'єкті та на значній території навколо водосховища виявлені імпортовані керамічні римські вироби. Побутові вироби та знаряддя праці представлені залізними ножами, шилами, серпами, фрагментами точильних брусків, пряслами, кістяними проколками, лощами та голками, глиняними світильниками, жорновими каменями, ливарними інструментами, гарпунами, рибальськими гачками. У цій групі знахідок унікальністю вирізняється залізне столярське тесло завдовжки 8,5 см із шириною леза 4,5 см, виготовлене з пакетного заліза [5, с. 38]. Серед одиначних знахідок виділяють пружинні залізні ножиці, фрагменти теслярських свердл та бронзова скоба, вірогідно, деталь скрині.

Археологічні дослідження дають змогу припустити існування саме на Волині основного пункту розселення германців під час готської міграції у II–IV століттях. Провідною метою готів та їх союзників стало просування в напрямі дунайських кордонів Римської імперії. Від початку поселення на Волині та розселення всією територією України готи, носії вельбарської культури, регулярно атакували римський лімес (укріплене прикордоння).

Виявлене науковцями Волинської експедиції військове спорядження на пам'ятці Шанків Яр підтверджує існування воєнної демократії як основної форми розвитку вельбарського суспільства. Знахідки зброї на вельбарських поселеннях трапляються доволі рідко. Здебільшого це предмети озброєння, які археологи знаходять у похованнях. Відповідно на берегах Хрінницької водойми виявили лише декілька артефактів такої групи. Це вістря стріл і дротиків. Знайдені в культурному шарі поселення залізні вістря стріл належать до двох типів – втульчаті й черенкові. Більшість з них з трикутними і чотирикутними лезами. У житлі 86 виявлено листоподібний наконечник дротика (8 см) з довгим заокругленим черенком (14 см) [4, с. 138]. Проте коротке лезо згаданого метального списа може свідчити про його саме мисливське призначення. Це власне не відкидає можливості застосування таких дротиків й у військових цілях.

Факти активного використання готами кінноти підтверджують знайдені на вельбарському поселенні й кавалерійські шпори. Усі п'ять шпор мають римське походження або ж вони були майстерно скопійовані готськими ремісниками (чохол для стопи, широкі кнопки на кінцях дужок, тонкий, невеликий шип).

Виявлені Волинською експедицією на території Рівненщини артефакти виготовлені на території Римської держави підтверджують повідомлення античних істориків про набіги готів на імперію у II–IV століттях. Із цього речового матеріалу найкраще ідентифіковані римські монети, які знайдені в культурному шарі вельбарської культури на великому готському поселенні в урочищі Шанків Яр. Наприклад, біля житла 122 членами експедиції знайдено майже ідеально збережений срібний денарій (3,5 г) середини II століття з викарбуваним зображенням римського імператора Антоніна Пія (138–161) та богині Фортуни. Подальші дослідження довели, що денарій був виготовлений в Римі в 154–155 pp. [6].

Здебільшого монети виявляли у вельбарських житлах, проте близько двох десятків срібних та мідних денаріїв знайшли в зоні руйнації берега водосховища. Більшість з них погано збережена. Точно віднести до II століття вдалося лише дві одиниці. Це срібний денарій із зображенням імператора Адріана (117–138) та римської богині Еквітас і срібний денарій, на аверсі якого карбована богиня Нона [7]. Найдавніша римська монета виявлена в наземному житлі 79, це срібний денарій із зображенням на аверсі імператора Гальби (68–69), що підтверджує латинське карбування *Impser Galba* у верхній частині монети. Реверс денарія з викарбуваним лавровим вінком і написом усередині *S.P.Q.R. ob s-s* указує на римську нумізматичну традицію I століття. Поряд із срібною монетою в цьому житлі археологи Волинської експедиції знайшли римську мідну монету періоду правління імператора Галлієна (253–268), так званий антоніан. Подвійний мідний денарій має зображення панівного імператора на аверсі та карбовану богиню з написом *Rex Augusta* на реверсі [8].

Можна припустити, що монети потрапили на поселення як трофеї після набігів готів у II–III століттях на територію Римської імперії. Також існує вірогідність потрапляння денаріїв у поселення разом із готами-ветеранами, які відбули службу в кавалерійських підрозділах римської армії.

За тривалий період досліджень цього великого вельбарського поселення виявлена лише одна фальшива мідна римська монета [4, с. 145]. Це можна пояснити віддаленістю населеного пункту від римських кордонів (монети фальшували в римських прикордонних містах). Однак було б доцільно висловити припущення, що практична відсутність римських фальшивих монет може бути свідченням особливого статусу цього готського поселення.

Палеоботанічний аналіз вельбарської кераміки, виявленої Волинською експедицією в районі Хрінницького водосховища, не виявив нових або особливих рис господарювання германців у II–IV століттях, які могли б докорінно відрізнитися від традицій місцевого населення. Вирощування вельбарцями різноманіття зернових культур доводить млинова конструкція,

знайдена археологами в поселенні готів. Її основу становили два круглі жорнові камені із черепашника в споруді 34. Жорна не пошкоджені й перебували накладеними одне на одне. Діаметр верхнього каменю-бігунця складає 0,43 м, а нижнього каменю-лежака – 0,41 м. Боки жорен надміру затерті, що свідчить про їх тривале й активне використання [2, с. 131–132].

Вірогідно, жорна були частиною стаціонарного млина, оскільки в середині каменю-лежака міститься квадратний отвір 3х3,5 см для фіксації до основи конструкції млина. І це є унікальною особливістю пам'ятки, позаяк більшість знайдених раніше таких вельбарських артефактів або розбиті на шматки, або не належать до системи млинових конструкцій.

У районі базового розташування Волинської експедиції в 1993–2014 роках археологи виявили значну кількість предметів особистого користування та одягу германців періоду початку Великого переселення народів. Це декілька десятків залізних пряжок і бронзових деталей окуття ременів, кістяних гребінців та шпильок, скляних монохромних і поліхромних намистин та фібул.

Серед цього речового матеріалу варто особливо акцентувати увагу на фібулах вельбарської та черняхівської культур, які переважно належать до двох типів – арбалетоподібні та гакоподібні підв'язні з розширеною ніжкою застібки (підгрупа 4 за А. К. Амброзом). Досить винятковою є знахідка в одній з готських будівель в урочищі Шанків Яр двох залізних фібул IV століття. Одна з них є традиційною для готського одягу (5,5 см, підв'язна з розширеною ніжкою, підгрупа 4 за Амброзом). Інша – особлива, оскільки є статусним предметом одягу вищого стану германських воїнів періоду раннього середньовіччя. Фібула Т-подібної форми на голівці має кнопку, що відносить її до 17 групи, підгрупи I за Амброзом [9]. Аналогічна бронзова фібула, яку, вірогідно, використовував германець високого соціального стану, виявлена в житлі 86. Голівка цієї застібки (довжина 4 см, ширина 3 см) оздоблена грибоподібною кнопкою [10]. Подібні застібки поширені в усьому ареалі міграцій та розселення германських народів епохи Великого переселення народів і мають назву «воїнські фібули».

Більшість виявлених археологами Волинської експедиції фібул у культурному шарі вельбарської культури мають характерні особливості, притаманні германцям періоду розселення в Україні у II–IV століттях та подальшої міграції на підкорені землі Західної Римської імперії. Здебільшого це гакоподібні застібки з округлими спинками, серед яких виділяється фібула з гладкою ромбоподібною в перерізі спинкою [Фото 3].

Фото 3. РОКМ КН №23416/3//П АК 3884

Характерною рисою арбалетоподібних фібул, знайдених на вельбарських поселеннях, досліджених експедицією, є своєрідна система кріплення. На стержень застібки, який формує основу пружини, намотувався бронзовий або залізний дріт. Загострена кромка дроту фіксувалася в спеціальному приймачі. Стержень кріпився в отворі на розклепаному кінці голівки фібули. Серед десятка виявлених подібних фібул більшість має втрачені або значно пошкоджені кріплення-голки. Наприклад, вельбарські арбалетоподібні застібки, одна зі стержнем,

обмотаним дротяною пружиною [11], друга – двочленна щиткова [12]. Обидві, незважаючи на загальне добре збереження, знайдені з втраченими голками.

Ще одна фібула, зроблена з бронзової пластини та бронзового дроту арбалетоподібна, виявлена археологами Волинської експедиції в житлі 85 готського поселення на березі Хрінницького водосховища. Д. Н. Козак припускав її місцеве походження [4, с. 126]. Своєрідна місцева модифікація полягає у двочленній конструкції (довжина 5,5 см, ширина спинки 0,7–1 см, ширина ніжки 0,4 см) [13], хоча спосіб підв'язки та форма звуженої до ніжки спинки робить її подібною до поширених у Західній Європі початку раннього середньовіччя одночленних фібул (класифікація А. К. Амброза). Виявлені археологами Волинської експедиції вельбарські та черняхівські фібули на півдні Рівненщини ідентичні за своєю фактурою з готськими застібками, поширеними на всьому шляху розселення германських народів у період Великого переселення народів.

Стрімкі процеси переселення, контакти з місцевим населенням в українських землях та вплив римських традицій призвели до формування в готів доволі химерних релігійних традицій. На це вказує виявлений археологами Волинської експедиції у 2009–2010 роках готський храм-капище, що існував у III–IV століттях на березі Хрінницької водойми. Спеціально підготовлений для жертвоприношень майданчик був орієнтований довгими насипними стінами за напрямком північ-південь. У центрі храму розташовувався вівтар, на якому спалювалися принесені в жертву тварини. У допоміжній заглибленій в землю споруді поряд з капищем виявлені не тільки кістки тварин, а й людські рештки [2, с. 149–152]. Традиція людських жертвоприношень не є особливою тільки для готів раннього середньовіччя. Такі релігійні практики характерні для всіх германських народів того часу від Скандинавії до кордонів Римської імперії. Зазвичай вони топили жертв у воді або вішали на деревах.

Унікальним є факт виявлення храму, де готи приносили жертви божеству вогню. Це свідчить про проникнення в середовище представників вельбарської та черняхівської культури на території України мотивів близькосхідних й античних релігійних культів. Принесені разом з готами-ветеранами, які служили в римських легіонах, нові релігійні традиції могли сприяти формуванню монотеїстичного культу.

Ще одним очевидним підтвердженням модифікації стародавніх германських вірувань і впливом на них релігій нових сусідніх народів у II–IV століттях є унікальна знахідка науковців Волинської експедиції на півдні Рівненщини. У культурному шарі вельбарської культури в урочищі Шанків Яр під час розкопок житла 90 на уторованій долівці, серед фрагментів теракотового посуду та античних амфор, виявлено верхню частину бюсту античного бога родючості Серапіса, якому в II–IV століттях надали майже всі функції заступництва. Поширений у східних провінціях Римської імперії культ Серапіса в цей час був близьким до монотеїзму. Дослідження 3,5-сантиметрового артефакту вказують на те, що він був частиною статуетки або бюсту [Фото 4].

Фото 4. РОКМ КН № 23518// II АК 3935

Порівняльний аналіз таких знахідок, які перебувають у Ватиканському музеї та музеї німецького міста Карлсруе, указує на більшу вірогідність існування в оригіналі саме бюсту Серапіса. Конструктивні особливості житла, у якому був виявлений фрагмент бюсту Серапіса, свідчать про його негосподарське призначення.

Одночасно археологи Волинської експедиції не виявили слідів, які вказували б на використання цього житла як помешкання, наприклад такого як джерело отоплювання. Також у північній стінці зафіксовано заглиблення-нішу 1,5х0,8 см, що невласиво для традицій вельбарських споруд II–IV століть. Аналіз фактичного археологічного матеріалу дає змогу висунути гіпотезу існування невеликого храму античного бога Серапіса в поселенні готів, оскільки така будівля з вітварем, вірогідно, належала невеликій релігійній спільноті, а не окремій сім'ї.

Присутність у великому готському поселенні прихильників античних культів пояснюється певною романізацією частини германців, які населяли територію Волині у II–IV століттях. Культ Серапіса міг потрапити до них через готів-ветеранів, яких активно використовували в римських легіонах у допоміжних кавалерійських підрозділах. Не варто також виключати ймовірність присутності в цьому поселенні полонених римлян, які потрапили туди внаслідок збройних набігів готів на балканські провінції Римської імперії в III–IV століттях. Шар попелу виявлений археологами Волинської експедиції вказує, що вельбарська будівля 90 була знищена пожежею. Спираючись на матеріальні факти існування в готському поселенні в урочищі Шанків Яр вірян різних культів, не варто відкидати припущення про навмисний підпал будівлі з вітварем чужинського для германців бога.

У територіальному ареалі діяльності Волинської експедиції також були виявлені ранньослов'янські пам'ятки VII–IX століть та артефакти X – першої половини XIII століть. У 1999–2004 роках виявлено й досліджено 10 житлових будівель ранніх слов'ян на березі Хрінницького водосховища. Усі вони перебували в зоні абразії, тому припустимо існування цього поселення в значно більших масштабах. Більшість знахідок на цьому об'єкті представлена фрагментами ліпної кераміки, побутовим та сільськогосподарським приладдям.

Лише незначну кількість кераміки вдалося реконструювати археологам Волинської експедиції та науковцям з Рівненського обласного краєзнавчого музею. Це горщик із житла 75 асиметричної конічної форми з ледь вираженими плічками, підігнутими назовні вінцями та помітними пальцевими тисненнями [Фото 5].

Фото 5. РОКМ КН № 29254// II АК 6221

У сусідніх будівлях виявили й реконструювали подібні посудини: горщик відносно симетричної конічної форми з вираженими плечиками та вертикально орієнтованими вінцями [14]; посудина з плавним асиметричним звуженням тулуба до плаского денця з дещо відігнутими назовні вінцями [15]; глечик асиметричної конічної форми з ледь вираженими плечиками та відігнутими назовні вінцями [16]. Реконструкція дала змогу класифікувати кераміку та ідентифікувати її належність до завершального періоду празько-корчаківської культури. Так, археологічні дослідження показали, що поселення ранніх слов'ян у районі Хрінницького водосховища проіснувало близько 250 років.

В урочищі Шанків Яр також виявлено доволі велике поселення епохи Княжої доби Х – першої половини XIII століть. Науковцями Волинської експедиції виявлено й досліджено 41 будівлю цього періоду. У спорудах та поблизу них археологи знайшли значну кількість фрагментів кераміки, залізні вудила, леза серпів, коси та ножі, крейдяні та мергельні прясла, кістяні проколки, фрагменти бронзового браслету, залізний ключ і деталі пружинних та шарнірних ножиць, залізна фібула [1, с. 202–210]. Усі артефакти передані на збереження в РОКМ.

Реставраційні роботи спеціалістів музею у співпраці з археологами Волинської експедиції сприяли більш точному датуванню виявленої пам'ятки. Особливо цьому допоміг аналіз керамічного комплексу. Повністю вдалося реставрувати три посудини: горщик «курганного типу» XI століття з відхиленими назовні вінцями та характерним хвилястим і лінійним заглибленим орнаментом [Фото 6]; горщик XII століття асиметричної форми з плавним звуженням тулуба до плаского денця, орнаментований горизонтальними паралельними лініями [17]; горщик XII–XIII століть із внутрішньою закраїною на вінці, конічної форми та маленькими вушками (одне втрачене), орнаментований заглибленими горизонтальними лініями [18]. Докладні дослідження даних археологічних матеріалів дали змогу встановити, що навіть після монгольського спустошення в середині XIII століття, поселення в урочищі Шанків Яр продовжило існувати до початку XV століття.

Фото 6. РОКМ КН № 25368/8// II АК 5123

Висновки і перспективи. Виявлені Волинською археологічною експедицією Інституту археології Національної академії наук України під керівництвом Дениса Никодимовича Козака в 1994–2014 роках археологічні матеріали були передані на збереження в Рівненський обласний краєзнавчий музей. Це 9 378 одиниць артефактів, які поповнили експозиційний та науковий потенціал РОКМ. Їх неодноразово презентували на виставках: «Хрінники. 20 років археологічних досліджень» (18 квітня 2014 р.), вулична виставка «Еволюція посуду» (10 листопада 2020 р.), «Археологічні дослідження Рівненщини – 2020» (23 грудня 2020 р.), «Три Е: експонат, експозиція, екскурсія» (20 грудня 2024 р.), «Археологія Рівненщини» (11 квітня 2025 р.) тощо.

У межах цих виставкових проєктів продемонстровано широкий спектр археологічних матеріалів, отриманих у результаті багаторічних польових досліджень. Саме вони дали змогу простежити динаміку розвитку населення Волині в історичному контексті, зокрема аспекти матеріальної та духовної культури різних археологічних періодів. Крім тимчасових виставок, значна частина зібраного й науково опрацьованого археологічного матеріалу увійшла до постійної експозиції РОКМ – «Край у давнину». Діяльність Волинської експедиції значно сприяла збільшенню зацікавленості до історії, археології та краєзнавства Волині.

Протягом 1996–2014 рр. у складі експедиції професійних навиків набувало більш ніж 1,5 тисячі здобувачів вищої освіти з Рівненського державного гуманітарного університету (далі – РДГУ) та Рівненського інституту слов'янознавства (керівники археологічної практики Б. А. Прищепа і О. Б. Озимчук). Багаторічно й активно працювали в складі експедиції відомі нині місцеві історики та археологи (Ю. М. Візитів, О. П. Войтюк, Ю. Л. Пшеничний, В. В. Ткач, А. Б. Бардецький). Плідним підсумком такої співпраці стало відкриття спеціальності «Історія та археологія» в РДГУ, що позитивно вплинуло на розвиток і посилення наукового потенціалу РОКМ. Нині в складі музею працюють випускники цієї спеціальності (В. П. Коцюбайло, А. О. Корольова).

Література

1. Козак Д., Прищепа Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). Київ : Інститут археології НАН України, 2004. 235 с.
2. Козак Д. Н. Етюди давньої історії України. Київ : Інститут археології НАН України, 2010. 184 с.
3. Козак Д. Н. Венеди. Київ : Інститут археології НАН України, 2008. 470 с.
4. Козак Д. Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. Київ : Інститут археології НАН України, 2012. 264 с.
5. Козак Д. Н. Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії України. Дослідження 2010–2014 рр. Київ : Інститут археології НАН України, 2016. 118 с.
6. РОКМ КН № 26314/10// П АК 6149.
7. РОКМ КН № 25445/14// П АК 5295.
8. РОКМ КН № 25349/59-61// П АК 5073-5075.
9. РОКМ КН № 23416/3// П АК 3883-3884.
10. РОКМ КН № 25419/23// П АК 5245.
11. РОКМ КН № 24988/1// П АК 4803.
12. РОКМ КН № 25172/3-4// П АК 4816-4817.
13. РОКМ КН № 25419/16// П АК 5238.
14. РОКМ КН № 29257// П АК 6224.
15. РОКМ КН № 29256// П АК 6223.
16. РОКМ КН № 29255// П АК 6222.
17. РОКМ КН № 25374/16// П АК 5180.
18. РОКМ КН № 25374/17// П АК 5181.
19. Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV-V століть. *Археологія*. 1995. № 4. С. 50–56.
20. Козак Д. Н. Божество Серапіс із поселення готів на Волині. *Археологія*. 2006. № 3. С. 60–65.
21. Магомедов Б. В., Петраускас О. В. Пам'ятки черняхівської і вельбарської культур Волинської, Житомирської та Рівненської областей. Київ : Інститут археології НАН України, 2024. 168 с.
22. Прищепа Б. А., Виногородська Л. І., Войтюк О. П., Чекурков В. С. 2011. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2011 році. НА ІА НАН України. Ф. 64. 2011/2.
23. Прищепа Б. А., Войтюк О. П., Кожушко О. К., Хомич М. Р. 2013. Звіт про археологічні розвідки на території Рівненської області в 2012–2013 рр. НА РОКМ.
24. Прищепа Б. А., Харковець Ю. І., Войтюк О. П. 2014. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2014 році. НА РОКМ.

25. Рівненський обласний краєзнавчий музей. КН № 23416/1// II АК 3882.
26. РОКМ КН № 23416/4// II АК 3885.
27. РОКМ КН № 25341/10// II АК 4955.
28. РОКМ КН № 24346/5-6// II АК 4996-4997.
29. РОКМ КН № 25349/19// II АК 5036.
30. РОКМ КН № 25349/28-29// II АК 5045-5046.
31. РОКМ КН № 25349/43-44// II АК 5058-5059.
32. РОКМ КН № 25349/57// II АК 5071.
33. РОКМ КН № 28017/16-17// II АК 6058-6059.
34. РОКМ КН № 24680/16// II АК 4518.
35. РОКМ КН № 24702/8// II АК 4550.
36. РОКМ КН № 24709/33-36// II АК 4570/1-4.
37. РОКМ КН № 24710// II АК 4599.
38. РОКМ КН № 25287/2// II АК 4907.
39. РОКМ КН № 26421// II АК 5684.
40. РОКМ КН № 23518// II АК 3935.
41. РОКМ КН № 23007// II АК 3776.
42. РОКМ КН № 29254// II АК 6221.
43. РОКМ КН № 25368/8// II АК 5123.

References

1. Kozak D., Pryshchepa B., Shkoropad V. (2004). Davni zemleroby Volyni (pamiatky arkeolohii na Khrinnytskomu vodoinmyshchi) [Ancient farmers of Volyn (archaeological monuments on the Khrinnytsia reservoir)]. Kyiv : Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. 235 s. [in Ukrainian]
2. Kozak D.N. (2010). Etiudy davnoi istorii Ukrainy [Studies in the ancient history of Ukraine]. Kyiv : Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. 184 s. [in Ukrainian]
3. Kozak D.N. (2006). Bozhestvo Serapis iz poselennia hotiv na Volyni [Deity Serapis from a Gothic settlement in Volyn]. Arkheolohiia. № 3. S. 60–65. [in Ukrainian]
4. Kozak D.N. (2012). Poselennia nevriv, slovian ta hermantsiv na Styri [Settlements of the Norsemen, Slavs and Germans on the Styri]. Kyiv : Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. 264 s. [in Ukrainian]
5. Kozak D.N. (2016). Khrinnyky (Shankiv Yar) – pamiatka davnoi istorii Ukrainy [Khrinnyky (Shankiv Yar) – a monument of the ancient history of Ukraine]. Doslidzhennia 2010-2014 rr. Kyiv : Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. 118 s. [in Ukrainian]
6. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 26314/10// II АК 6149. [in Ukrainian]
7. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25445/14// II АК 5295. [in Ukrainian]
8. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25349/59-61// II АК 5073-5075. [in Ukrainian]
9. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 23416/3// II АК 3883-3884. [in Ukrainian]
10. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25419/23// II АК 5245. [in Ukrainian]
11. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 24988/1// II АК 4803. [in Ukrainian]
12. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25172/3-4// II АК 4816-4817. [in Ukrainian]
13. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25419/16// II АК 5238. [in Ukrainian]
14. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 29257// II АК 6224. [in Ukrainian]
15. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 29256// II АК 6223. [in Ukrainian]
16. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 29255// II АК 6222. [in Ukrainian]
17. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25374/16// II АК 5180. [in Ukrainian]
18. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25374/17// II АК 5181. [in Ukrainian]
19. Kozak D.N. (1995). Kulturno-istorychna interpretatsiia skarbiv Volyni rubezhu IV-V stolit [Cultural and historical interpretation of Volyn treasures of the turn of the IV-V centuries]. Arkheolohiia. № 4. S. 50-56. [in Ukrainian]
20. Kozak D.N. (2008). Venedy [Venus]. Kyiv : Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. 470 s. [in Ukrainian]

21. Mahomedov B.V., Petrauskas O.V. (2024). Pamiatky cherniakhivskoi i velbarskoi kultur Volynskoi, Zhytomyrskoi ta Rivnenskoï oblasti [Monuments of Chernyakhiv and Velbar cultures in Volyn, Zhytomyr, and Rivne regions]. Kyiv : Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. 168 s. [in Ukrainian]
22. Pryshchepa B.A., Vynohrodska L.I., Voitiuk O.P., Chekurkov V.S. (2011). Zvit pro arkeolohichni ekspertyzy ta rozvidky na terytorii Rivnenskoï oblasti v 2011 rotsi [Report on archaeological examinations and explorations in the Rivne region in 2011]. NA IA NAN Ukrainy. F. 64. 2011/2. [in Ukrainian]
23. Pryshchepa B.A., Voitiuk O.P., Kozhushko O.K., Khomych M.R. (2013). Zvit pro arkeolohichni rozvidky na terytorii Rivnenskoï oblasti v 2012-2013 rr. [Report on archaeological explorations in the Rivne region in 2012-2013.]. NA ROKM. [in Ukrainian]
24. Pryshchepa B.A., Kharkovets Yu.I., Voitiuk O.P. (2014). Zvit pro arkeolohichni ekspertyzy ta rozvidky na terytorii Rivnenskoï oblasti v 2014 rotsi [Report on archaeological examinations and explorations in the Rivne region in 2014]. NA ROKM. [in Ukrainian]
25. Rivnenskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei (ROKM) [Rivne Regional Museum of Local Lore]. KN № 23416/1// II AK 3882. [in Ukrainian]
26. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 23416/4// II AK 3885. [in Ukrainian]
27. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25341/10// II AK 4955. [in Ukrainian]
28. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 24346/5-6// II AK 4996-4997. [in Ukrainian]
29. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25349/19// II AK 5036. [in Ukrainian]
30. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25349/28-29// II AK 5045-5046. [in Ukrainian]
31. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25349/43-44// II AK 5058-5059. [in Ukrainian]
32. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25349/57// II AK 5071. [in Ukrainian]
33. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 28017/16-17// II AK 6058-6059. [in Ukrainian]
34. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 24680/16// II AK 4518. [in Ukrainian]
35. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 24702/8// II AK 4550. [in Ukrainian]
36. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 24709/33-36// II AK 4570/1-4. [in Ukrainian]
37. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 24710// II AK 4599. [in Ukrainian]
38. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25287/2// II AK 4907. [in Ukrainian]
39. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 26421// II AK 5684. [in Ukrainian]
40. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 23518// II AK 3935. [in Ukrainian]
41. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 23007// II AK 3776. [in Ukrainian]
42. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 29254// II AK 6221. [in Ukrainian]
43. ROKM [Rivne Regional Museum of Local Lore] KN № 25368/8// II AK 5123. [in Ukrainian]